

**Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi Bilim doktoru (PhD) derecesi için
"..... -Dilbilim" alanında İzbasarova Elvira İmanaliyevna tarafından
hazırlanıp tez jürisine sunulan "Şokan Velihanov'tın Tildik Tulğası" başlıklı
tezi için önerilen yabancı danışmanın**

GÖRÜŞÜ

Dil bilimindeki mevcut paradigmaların değişimi, diğer bir söyleyişle dil biliminin insan odaklı olmaya yönelmesi, bu alanda çalışan bilim adamlarının fikirlerinde de değişikliklere yol açmıştır. Çünkü dil uzmanları sadece dil yapısını incelemenin yeterli olmadığını, konuşanların söylemlerinin kapsamlı olarak incelenmesinin de önem taşıdığını fark etmişlerdir. Bireylerin konuşma eylemlerini gerçekleştirme yetenekleri böylece dil biliminin araştırma konuları arasına girmiştir. Araştırmaya konu olan birey, dil bilimi açısından bir milletin bütününe gelişmesi, kültürü, bilimi, eğitimine katkılarda bulunmuşsa, araştırmanın önemi daha da artacaktır. Bu niteliklere sahip kişiler, dil konusunda yaratıcı, bilinçli, ilmi düşünen, seçkin ve milli yönü kuvvetli bireylerdir. Tezde de bu tarz bir birey örneği olarak Şokan Şıngısulu Valihanov'un eserleri üzerinde yani onun metinlerinden hareketle dil bilimi açısından inceleme yapılarak onun dil bilimsel kişiliğini özelliklerinin neler olduğu, üslubu, onun yaşadığı dönemdeki aydınların davranış ve fiillerindeki ortak özelliklerin tespiti, üsluplarındaki benzerlik ve farklılıklar üzerinden bir ölçüt belirlenmesi gibi konular ele alınmaktadır.

Şokan Velihanov'un eserleri sadece dil alanında değil, tarih, coğrafya, etnografya, felsefe vb. alanları da kapsar niteliktedir. Onun eserleriyle ilgili çalışmalar çok olsa da dil bilimi alanında ele alınmayışındaki boşluğun görülmesi üzerine bu çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir. Bu açıdan .alışma önem arz etmektedir. Tezde, bilim insanı, etnograf, yayıncı, eğitimeci, tarihçi, toplum çalışanı, coğrafyacı, sanatçı gibi çok yönlü kişiliğiyle tanınan Şokan Velihanov'un Kazak dili ve tarihi üzerine yazdığı metinler, o dönem Kazak dilinin sözlü anlatım ilkeleri, yöntem ve araçlarının sistematik bir incelemesini esas alacak geniş kapsamlı bir çalışma olarak sunulmaktadır. Tezde, Velihanov'un dile dayalı kişiliği, kendi dönemi için benzersiz, ileri görüşlü ve çok yönlü bir kişiliğin örneği olarak tanımlanmış, dünya görüşüne dair incelemelere dayalı olarak söylemsel kişiliğinin oluşmasının kökenlerini belirlemek için delillerle ispata çalışılmıştır.

Araştırma üç aşamadan oluşmaktadır. Tezin "Ğalımın tildik tulğasın sıypattavdın algışarttarı" adlı ilk bölümünde dilsel kişilik kavramının temel

nitelikleri ve terim kullanımının özellikleri, “dilsel kişilik” kategorisinin dil bilimindeki mahiyeti, Ş. Velihanov’un dille ilgili mirasını incelemek konusundaki temel ölçütler, Ş. Velihanov’un dilsel kişiliğinin oluşumu ve bir sistem olarak özellikleri konuları ele alınmaktadır.

Bu bölümün sonunda “birinci bölüme ait sonuç” kısmında elde edilen bilgiler ışığında bir sonuç ortaya konulmaktadır. Bu sonca göre, dilsel kişilik oluşumu kavramının insanın gelişme sürecinde nesnel ve öznel koşullarının bütünlüğünü ifade ettiği, bireyin daima bir millet, sınıf, sosyal grup içinde diğer insanlarla birlikte yaşaması, başkalarının maddi ve kültürel hayat şartlarını düşünmesi, paylaşması ve toplumun psikolojisini benimsemesinin doğal bir sonuç olduğu, bunu sonucunda da her bireyin kendine özgü karakterinin olacağı ve bunun da hayat yolunu belirleyeceği ifade edilmektedir. Sonuçta dil, kişinin millî kimliği ve millî aidiyeti hakkında bilgi içermektedir. Kısacası millî dil, yalnızca bireyin ve millî karakterini tanımlamaz, aynı zamanda onu şekillendirir. Bu bölümde ayrıca “dilsel kişilik” kavramına benzeyen “sözel kişilik” ve “iletişimsel kişilik” kavramları da ele alınmış, benzer ya da farklı anlamlar taşıyıp taşımadıkları irdelenmiştir. Modern araştırmalarda “dilsel kişilik”, “konuşma portresi”, “bireysel üslup” ve “tek bir kişinin konuşma alışkanlıklarının tümü, birey diyalekti” kavramları birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu açıdan Ş. Velihanov’un dilsel kişiliğinin, bilimsel ideolojisinin (fikir sistemi, dünya görüşü ilkeleri, ideolojik stereotipler vb.) sözel düşünme yönü olarak tanımlanmasının modern bilimsel paradigma açısından önem taşıdığı belirtilmektedir. Tezde, onun değer yargılarının millî evren imgesini oluşturduğu ifade edilmektedir. Bu açıdan Şokan Velihanov’un her metninin, antropolojik, millî ve kültürel, manevi, psikolojik-duygusal, sosyal, biyografik veriler gibi bireyle yakından ilişkili bir kategori ve olgunun açık bir yansıması olarak değerlendirilebileceği sonucuna varılmaktadır.

Tezin ikinci bölümü “Galımın tildik tulğasının tanımdık aspektileri” adını taşımaktadır. Bu bölümde Ş. Velihanov’un millî seçkin dil kişiliğinin başlıca özellikleri, modern dil biliminde dilsel kişilik kategorilerinin sınıflandırılmasında alimin dilsel kişiliğinin yeri, dilsel kişilik kavram küresi kavramı, Ş. Velihanov’un dilsel kişiliğinin kavramsal alanı ele alınmakta ve bölümün sonuç kısmında “Velihanov’un konuşma kültüründe Kazak dilinin normlarına sıkı sıkıya bağlı olduğu, Kazak ilminin arka planı ve üstdilini oluşturan ilk kişi olduğu, dilsel kişiliğinin yüksek düzeyde olduğu” belirtilmektedir. Onun Kazak konuşma kültürünün seçkin örneklerini ortaya koyduğu belirtilmektedir. Velihanov’un

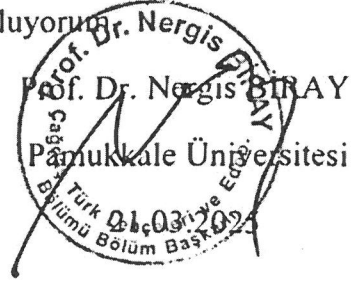
metinleri her seviyedeki insan tarafından kolay anlaşılacak bir niteliktedir. Onun özel kelime dağarcığının anlamını metaforlar, somut örnekler ve betimleyici tanımlar aracılığıyla açıkladığı da belirtilmiştir. Şokan için en önemli kavramın “Kazak” kavramı olduğu ifade edilmektedir. Bugünkü Kazak manevi kimliğinin gerçekleştirilmesi önemli olup bunun için Velihanov'un temel milli ve kültürel düşünceleri, milli gelecek modellerinin geçmişe dayalı olduğu sonucudur.

Tezin üçüncü bölümü “Ş. Velihanov'tın tildik tulğa kurulumunun pragmatikalık dengeyi” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde “dilsel kişilik açısından önceki metin kavramı, Ş. Velihanov'un dilsel kişiliğine ilişkin söylemde emsal metinler, önceki adlandırmaların dil bilgisi özellikleri, sosyo-dil bilimsel söylemler bağlamında Ş. Velihanov'un dilsel kişiliği” incelenmekte ve şu sonuçlara varılmaktadır: Önceki metnin yapısı, folklor şaheserleri de dahil olmak üzere millî, Sovyet ve dünya klasiklerinden oluşan eserlerden oluşturulmuştur. Önceki metinleri bilmek, belirli bir döneme ve kültüre ait olmanın göstergesidir. Bunlara aşına olmamak ise ilgili kültürü reddetmenin ön koşulu olarak görülmektedir. Metinlerarasılık, yazar ve okuyucu arasında bir birlik ifadesi taşır. Bu metinler, insanların hafızasında bir kültürel köprü oluştururlar. Velihanov'un metinleri de tarihi olaylara dayalıdır ve eleştirel bir bakış açısı taşımaktadır. Ş. Velihanov söyleminin diğer önemli özelliği pek çok emsal olgunun temelinde yatan ikili çerçevedir. Genel olarak ikili yapılar insan bilişinin temel bir parçası olarak kabul edilir. Dildeki ikili yapıları incelemek, insanların nasıl düşündüğünü ve dünyayı nasıl algıladığını, hatta farklı dillerin dil bilgisi ve anlam yapısının anlaşılmasını sağlar. İkili varsayımlara dayalı bir dünya görüşü, kişinin doğa, toplum ve kendisi hakkındaki bilgisini sentezleyen her türlü kültürel, dini ve ideolojik bilginin temeli olarak kabul edilir. Velihanov'un söylemindeki metinlerarasılık, onun terminolojisiyle de ilişkilidir; bu da bilim adamı söyleminin insan faaliyetinin araştırma ve ilmi alanına ait olması ve mesleki söyleme ait özelliklerle doğrudan bağlantılıdır.

Tezin sonuç bölümünde, Şokan Velihanov'un dilsel kişiliğinin gerçek bir dil bilimci olmasa da Kazak biliminin başlatıcısı, evrensel alim, seçkin konuşma kültürünün sahibi olduğu sunulur. O, mesleki konuşma pratiğinde Kazak dilinin normlarına sıkı sıkıya uymakta ve bir bilim adamı olarak Kazak biliminin arka planını ve üstdilini oluşturan ilk kişi olarak dilsel kişiliğın yüksek düzeyde bütünsel yeterliliğini belirlemektedir. Ona göre yaratıcılığın en önemli ilkelerinden biri dışsal bir bakış açısı yaratmaktır. Ş. Velihanov'un dilsel kişilik yapısında bilişsel düzeyde ve bilim insanı olarak bireysel kişiliğinde var olan ve

millî kültür ve sosyal çevrenin etkisinde oluřan anlamlar sözel olarak yansıtılmaktadır. ř. Velihanov için en önemli kavram, onun tüm faaliyetleriyle doęrudan iliřkili olan "Kazak" kavramıdır. Onun metinlerinde de ortaya çıkan, millî dilin halk kültürünün konsantresi olması özellięidir. O dönemin bařlıca özellięi millî bilincin oluřması ve Kazak millî kültürü kavramının bir bütün olarak ortaya çıkmasıdır. Onun eserlerinde insan hayatının zaman merceęinden görüldüęü de belirlenen özelliklerdendir.

Çalıřmanın yazım ařamasında, ř. Velihanov'un dilsel bir řahsiyet olarak deęerlendirilmesinde teorik temellerin yerli yerinde oluřturulduęu, konunun kapsamlı bir řekilde ele alındıęı görülmektedir. Literatür taraması iyi yapılmıř, gerekli eserler belirlenmiř ve çalıřmanın gerekli yerlerinde kullanılmıřtır. Bu tarama, toplama ve incelemelerde özgünlükten uzaklařılmadan ilmi bir çizgide hareket edilmiřtir. Sonuca varılırken de veriler dikkatli bir řekilde deęerlendirilmiřtir. Sonuç olarak çalıřma yüksek bir bilimsel seviyede, teorik ve pratik bilgi birikimine sahip, kapsamlı bir eser olarak ortaya konulmuřtur. Tez yapısı, içerięi, ilmi temellendirme düzeyi, önermeleri, tezle ilgili ihtiyaçları karřılamada bařarılıdır. Bu nedenle İzbasarova Elvira İmanalievna'nın "řokan Velihanovtın tildik tulęası" adlı çalıřmasını bařarılı buluyoruz.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «.....-Тіл білімі» мамандығы бойынша ғылым докторы (PhD) дәрежесін алу үшін Избасарова Эльвира Иманалиевна дайындаған «Шоқан Уәлихановтың Тілдік тұлға» атты диссертацияға ұсынылған шетелдік эдвайзер.

ПІКІРІ

Тіл біліміндегі қалыптасқан парадигмалардың өзгеруі, бір сөзбен айтқанда, тіл біліміндегі адамға бағытталған көзқарасқа бет бұруы осы салада жұмыс істейтін ғалымдардың да ой-пікірлерінің өзгеруіне әкелді. Өйткені тіл мамандары тек тілдік құрылымды ғана қарастыру жеткіліксіз екенін, сонымен қатар сөйлеушілердің дискурсын жан-жақты тексеру маңызды екенін түсінді. Жеке тұлғалардың сөйлеу әрекетін орындау қабілеті осылайша тіл білімінің зерттеу тақырыптарының біріне айналды. Зерттеу нысаны болып табылатын жеке тұлға тіл білімі тұрғысынан тұтас бір ұлттың дамуына, мәдениетіне, ғылымына, біліміне үлес қосқан болса, зерттеудің маңызы одан да арта түспек. Бұл қасиеттерді бойына сіңірген адамдар – шығармашыл, саналы, ғылыми ой-өрісі бар, өзіндік ерекшелігі бар, тіл жағынан ұлттық ұстанымы берік тұлғалар. Бұл дипломдық жұмыста осындай дара тұлғаның үлгісі ретінде Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың шығармалары, яғни мәтіндеріне сүйене отырып, тіл білімі тұрғысынан қарастырылып, оның тілдік тұлғасының ерекшеліктері, стилі, өз дәуіріндегі зиялылардың мінез-құлықтары мен іс-әрекеттеріндегі ортақ белгілерді анықтау, олардың стильдік ерекшеліктеріне негізделген ұқсастықтарды анықтау сияқты мәселелер талқыланады.

Шоқан Уәлихановтың еңбектері тек тіл саласында ғана емес, тарих, география, этнография, философия, т.б. аймақтарды да қамтиды. Оның шығармаларына қатысты зерттеулер көп болғанымен, тіл білімі саласында қарастырылмағандығы байқалып, осы зерттеуді жүргізу туралы шешім қабылданды. Осы тұрғыдан алғанда, бұл жұмыс маңызды болып табылады. Бұл дипломдық жұмыста ғалым, этнограф, баспагер, ағартушы, тарихшы, қоғам қайраткері, географ, суретші ретінде көп қырлы тұлға ретінде танылған Шоқан Уәлихановтың қазақ тілі мен тарихына қатысты жазған мәтіндері сол кезеңдегі қазақ тілінің ауызекі сөйлеу қағидалары, әдіс-тәсілдері мен құралдарын жүйелі түрде зерттеуге негізделетін кешенді зерттеу ретінде берілген. Дипломдық жұмыста Уәлихановтың тілдік

тұлғасы өз заманы үшін қайталанбас, озық ойлы, жан-жақты тұлға үлгісі ретінде айқындалып, оның дүниетанымын зерттеу негізінде оның дискурсивті тұлғасының қалыптасу түп-тамырын анықтауға дәлелдермен дәлелдеуге талпыныс жасалды.

Зерттеу үш кезеңнен тұрады. Дипломдық жұмыстың «Ғалымның тілдік тұлғасын сипаттаудың алғышарттары» деп аталатын бірінші бөлімінде тілдік тұлға ұғымының негізгі сипаттамалары мен терминнің қолданылу ерекшеліктері, тіл біліміндегі «тілдік тұлға» категориясының табиғаты, Ш. Уәлихановтың тілдік мұрасын зерттеудің негізгі критерийлері Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасының қалыптасуы мен оның жүйе ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады.

Осы бөлімнің соңында «Бірінші тарауға қатысты тұжырым» бөлімінде алынған ақпарат негізінде қорытынды беріледі. Бұл тұжырымға сәйкес, тілдік тұлғаның қалыптасу концепциясы тұлғаның даму процесіндегі объективті және субъективті жағдайлардың тұтастығын білдіретіндігі, жеке адамның әрқашан ұлттың, таптың, әлеуметтік топтағы басқа адамдармен бірге өмір сүруі, басқалардың материалдық және мәдени өмір сүру жағдайлары туралы ойлануы, олармен бөлісуі және қоғамның психологиясын қабылдауы заңды нәтиже екендігі және бұл әр адамның өзіндік өмір салтын, оның өзіндік ерекшелігін және оның өзіндік ерекшелігін айқындайтыны және оның өзіндік ерік-жігері болатыны айтылған. Сайып келгенде, тіл адамның ұлттық болмысы мен ұлттық сәйкестігі туралы ақпаратты қамтиды. Қорыта айтқанда, ұлттық тіл жеке және ұлттық мінезді айқындап қана қоймай, оны қалыптастырады. Бұл бөлімде «тілдік тұлға» ұғымына ұқсас «вербальды тұлға» және «коммуникативті тұлға» ұғымдары да қарастырылып, олардың мағыналарының ұқсас немесе әртүрлі болуы қарастырылады. Заманауи зерттеулерде «тілдік тұлға», «сөйлеу портреті», «дара стиль» және «жеке адамның сөйлеу әдеттерінің жиынтығы, жеке диалект» ұғымдары синоним ретінде қолданылады. Осы орайда Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасы мен ғылыми дүниетанымын (идеялар жүйесі, дүниетанымдық ұстанымдар, дүниетанымдық стереотиптер т.б.) сөздік ойлау аспектісі ретінде анықтау қазіргі ғылыми парадигма тұрғысынан маңызды екені айтылады. Дипломдық жұмыста оның құндылық пайымдаулары ұлттық ғалам бейнесін

кұрайтыны айтылады. Осы тұрғыдан келгенде, Шоқан Уәлихановтың әрбір мәтінін антропологиялық, ұлттық-мәдени, рухани, психологиялық-эмоционалдық, әлеуметтік, өмірбаяндық деректер сияқты жеке тұлғамен тығыз байланысты категория мен құбылыстың айқын көрінісі ретінде бағалауға болады деген тұжырым жасалады.

Докторлық диссертациясының екінші бөлімі «Ғалымның тілдік тұлғасының танымдық аспектілері» деп аталады. Бұл бөлімде Ш. Уәлихановтың ұлттық көрнекті тілдік тұлғасының негізгі белгілері, ғалымның тілдік тұлғасының қазіргі тіл біліміндегі тілдік тұлға категорияларын жіктеудегі орны, тілдік тұлға концепті саласының концепциясы, Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасының концептуалды өрісі талқыланып, бөлімнің қорытындысында «Уәлиханов өзінің сөйлеу мәдениетінде қазақ тілінің нормаларын қатаң ұстанған, қазақ ғылымының астары мен метатілін жасаған тұңғыш тұлға, оның тілдік тұлғасы жоғары деңгейде болғаны» айтылады. Қазақтың сөйлеу мәдениетінің көрнекті үлгілерін көрсеткені айтылады. Уәлихановтың мәтіндері барлық деңгейдегі адамдарға оңай түсінікті сапада. Сондай-ақ, оның ерекше лексикасының мағынасын метафоралар, нақты мысалдар мен сипаттамалық анықтамалар арқылы түсіндіретіндігі де айтылды. Шоқан үшін ең маңызды ұғымның «қазақ» ұғымы екені айтылады. Бүгінгі қазақтың рухани болмысын жүзеге асыру маңызды, бұл үшін Уәлихановтың негізгі ұлттық-мәдени ойлары мен ұлттық болашақ үлгілері өткенге негізделген.

Дипломдық жұмыстың үшінші тарауы «Ш.Уәлихановтың тілдік тұлға құрылымының прагматикалық деңгейі» деп аталады. Бұл бөлімде «тілдік тұлға тұрғысынан алдыңғы мәтін ұғымы, Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасына қатысты дискурстағы прецеденттік мәтіндер, бұрынғы атаулардың грамматикалық ерекшеліктері, әлеуметтік-лингвистикалық дискурстар контекстіндегі Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасы» қарастырылады және мынадай қорытынды жасалады: алдыңғы мәтіннің құрылымы фольклорлық жауһарларды қоса алғанда ұлттық, кеңестік және әлемдік классикалардан тұратын туындылардан құралған. Бұрынғы мәтіндерді білу белгілі бір дәуірге, мәдениетке жататындықтың көрсеткіші. Бұларды білмеу тиісті мәдениеттен бас тартудың алғышарты ретінде қарастырылады. Интертекстуалдылық жазушы мен оқырман арасындағы бірлікті жеткізеді. Бұл мәтіндер адамдардың жадында мәдени көпір

жасайды. Уәлихановтың мәтіндері де тарихи оқиғаларға негізделген, сыни көзқарасты білдіреді. Ш. Уәлиханов дискурсының тағы бір маңызды ерекшелігі – көптеген прецеденттердің негізінде жатқан қос негіз. Жалпы, бинарлық құрылымдар адам танымының іргелі бөлігі болып саналады. Тілдегі бинарлық құрылымдарды зерттеу адамдардың әлемді қалай ойлайтыны мен қабылдайтыны туралы, тіпті әртүрлі тілдердің грамматикасы мен семантикалық құрылымы туралы түсінік береді. Бинарлы болжамдарға негізделген дүниетаным адамның табиғат, қоғам және өзі туралы білімін синтездейтін барлық мәдени, діни және идеологиялық білімдердің негізі болып саналады. Уәлихановтың дискурсындағы интертекстальдылық оның терминологиясымен де байланысты; Бұл ғалымның дискурсының адам әрекетінің зерттеу және ғылыми саласына жататындығымен және кәсіби дискурстың ерекшеліктерімен тікелей байланысты.

Дипломдық жұмыстың қорытындысында Шоқан Уәлихановтың тіл тұлғасы нағыз тіл маманы болмаса да, қазақ ғылымының бастаушысы, әмбебап ғұлама, көрнекті сөйлеу мәдениетінің иесі екендігі көрсетіледі. Ол өзінің кәсіби сөйлеу тәжірибесінде қазақ тілінің нормаларын қатаң ұстанады және ғалым ретінде тілдік тұлғаның тұтас құзыреттілігінің жоғары деңгейін айқындайтын қазақ ғылымының астары мен метатілін алғаш жасаушы. Оның пікірінше, шығармашылықтың ең маңызды қағидаларының бірі – сыртқы көзқарасты қалыптастыру. Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғалық құрылымында танымдық деңгейде және ғалым ретіндегі жеке тұлғасында бар, ұлттық мәдениет пен әлеуметтік ортаның ықпалымен қалыптасқан мағыналар сөз арқылы көрініс табады. Ш. Уәлиханов үшін ең маңызды ұғым – оның барлық қызметіне тікелей қатысы бар «казак» ұғымы. Оның мәтіндерінде де пайда болатын нәрсе – халық мәдениетінің концентраты ретіндегі ұлттық тілге тән қасиет. Сол кезеңнің басты ерекшелігі – ұлттық сананың қалыптасуы мен жалпы қазақтың ұлттық мәдениеті туралы ұғымның пайда болуы. Шығармаларының бір ерекшелігі – адам өмірі уақыт көзінен көрінеді.

Зерттеудің жазу кезеңінде Ш. Уәлихановты лингвистикалық тұлға ретінде бағалауда теориялық негіздері қаланып, тақырыптың жан-жақты қолға алынғаны байқалады. Әдебиеттерге шолу жақсы жүргізілді, қажетті

жұмыстар анықталып, зерттеудің қажетті орындарында пайдаланылды. Бұл шолу, жинақтау және талдауларда бірегейліктен ауытқымай, ғылыми бағытта жұмыс жүргізілген. Қорытындыға келген кезде деректер мұқият бағаланды. Нәтижесінде зерттеу ғылыми деңгейі жоғары, теориялық және практикалық білімі бар жан-жақты жұмыс ретінде ұсынылды. Дипломдық жұмыстың құрылымы, мазмұны, ғылыми негізделу деңгейі, ұсыныстары дипломдық жұмысқа байланысты қажеттіліктерді қанағаттандыруда сәтті. Сол себепті Избасарова Эльвира Иманалиевнаның «Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасы» атты еңбегін сәтті деп санаймын.

Проф. Др. Нергис Бирай
Памуккале университеті
21.03.2025 ж

/қолы/ /мөрі/